

Уляна ВЕЛИКОПОЛЬСЬКА**ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ МИРОНА КОРДУБИ**

Джерелознавство як окрема ділянка історичних знань формувалося в Україні у другій половині XIX ст. Це пов'язано із заснуванням Археографічної комісії та діяльністю вчених-істориків університету св. Володимира у Києві В. Антоновича, М. Іванишева, О. Лазаревського, І. Каманіна та ін. У Галичині розвиток історичного джерелознавства пов'язаний з діяльністю Д. Зубрицького, І. Вагилевича, С. Шараневича і, найбільшою мірою, М. Грушевського. Як засновник наукової історичної школи у Львові, він пропагував серед своїх учнів індуктивний метод історичного пізнання, вимагаючи від них рухатися вперед від одиничного до загального, від часткового до цілого. Учений сформулював такі основні вимоги: тільки на групах твердо встановлених фактів виводити загальні висновки, які б піддавалися критичній перевірці; нічого не сприймати на віру, перевіряти факти, а до джерел ставитися з обережним скептицизмом; аналізувати і порівнювати їх, вишукуючи зерно правди¹. М. Грушевський приділяв особливу увагу виданням джерел до історії України. Результатом його кропіткої праці стало серійне видання “Жерела до історії України-Руси”. З метою вивчення іноземних архівів він скеровував своїх учнів до Відня, Кракова, Москви, Бухареста.

Історик Мирон Кордуба (1876–1947) чи не найпершим з українських учених долучився до вивчення питань теорії джерелознавства. Між тим, його зацікавлення в даному напрямку та праці з цієї проблематики і до сьогодні залишаються невідомими. Саме Михайло Грушевський заклав у Мирона Кордуби повагу до архівних документів. Завдяки своєму вчителю історик набув великого досвіду роботи в архівах, суттєво прислужився українському джерелознавству.

Мирон Кордуба народився 2 березня 1876 р. у с. Острів поблизу Тернополя в сім'ї священика. Навчався у Тернопільській, а потім Львівській гімназіях. Вищу освіту здобував на філософському факультеті Львівського (1893–1895) та Віденського (1895–1898) університетів. У 1898 р. М. Кордубі присвоєно науковий ступінь доктора філософії Віденського університету.

Наприкінці 1900 р. учений залишив Відень і оселився в Чернівцях, де викладав історію та географію у другій державній гімназії. Протягом 1919–1928 рр. учителював у Львівській академічній гімназії. Паралельно протягом 1922–1925 рр. очолював філософський факультет Українського таємного університету у Львові. На початку 1929 р. йому було запропоновано посаду надзвичайного професора Варшавського університету. Від цього часу і до початку Другої світової війни М. Кордуба викладав там історію України. Під час німецької окупації М. Кордуба, позбавлений засобів для існування, був змушений повернутися до Львова. Історик спочатку

оселився у Холмі, де вчителював у місцевій гімназії, а в грудні 1941 р. переїхав до Львова, де працював у другій, а згодом першій академічних гімназіях. Після звільнення міста від окупації М. Кордубу запросили на роботу до Львівського університету. Його призначили виконуючим обов'язки професора історії України, а з вересня 1945 р. – завідувачем кафедри південних і західних слов'ян.

Заслуги М. Кордуби як ученого були належно оцінені українською і зарубіжною науковою громадськістю. У 1903 р. він став дійсним членом НТШ, пізніше його було обрано членом багатьох інших українських та зарубіжних наукових товариств. Неодноразово брав участь у міжнародних конференціях.

Як учений М. Кордуба заявив про себе досить рано. Його перші наукові праці були опубліковані ще за часів студентства. Бібліографія наукових праць налічує близько 450-ти позицій. Центральною проблемою наукових досліджень ученого, за його власним визнанням, була історія України доби середньовіччя, але вагомий пласт наукової роботи становлять також: укладена бібліографія історії України, рецензійно – критична спадщина, праці з ономастики, історичної географії, ціла серія статей про видатних українських діячів, праці з теоретичної історії, джерелознавства, розвитку шкільництва на Буковині, виникнення та формування української нації.

На межі XIX–XX ст. вплив позитивістської історіографії, яка базувалася на визнанні пріоритету джерела в історичному дослідженні, був визначальним для всієї Європи, в тому числі для України. У рукописній праці “Методологія історії”² М. Кордуби питанням евристики (у авторському тексті – гевристика) присвячено першу частину. Дані виклади були розмножені за допомогою склографа у 1922 р. На сьогодні відомий лише один примірник, що зберігається у Львівській науковій бібліотеці імені В. Стефаника НАН України.

Як відомо, джерелознавство виконує дві основні функції: евристичну (пошук, огляд, класифікація окремих видів і груп джерел) – власне, саме ці питання висвітлював М. Кордуба у своєму навчальному посібнику “Методологія історії”, та методико-аналітичну, що включає критику джерел, їх аналіз, розробку методів здобуття інформації, встановлення її достовірності. Центральне місце посідають тут питання походження джерел, історія їх створення, авторство. М. Кордуба не оминув увагою й цих питань. У праці “Розмежування і поділ історичного предмету”, яка збереглась у рукописному варіанті, ґрунтовно досліджено проблеми аналізу та критики історичних джерел.

Проте, вчений цікавився не лише теоретичним джерелознавством. Свідчення цього – його лекційний курс з джерел до історії України³, де

Мирон Кордуба

він детально проаналізував їх, виділивши такі періоди: первісна доба, князівська доба, доба литовсько-руська, козацька та нова доба⁴.

М. Кордубу цікавили також види джерел під кутом зору всевітнього історичного розвитку. Спробуємо простежити, як він пояснював проблему функціонування історичного джерела у мислительських горизонтах різних епох. Так, за стародавніх часів, на думку історика, існував єдиний вид джерел – переказ у формі оповіді або пісні⁵. За доби Середньовіччя джерело набувало фундаменталізму, оскільки символізувало першопочаток. Домінуючим історичним джерелом могло бути лише писемне джерело, оскільки для тих часів характерний культ писаного світу, віра в існування складеної зі знаків природи писемності⁶. М. Кордуба підкреслював, що повсюдно “користувались записками і замітками, відтак деколи втягали між джерела ще й написи та грамоти, поза це не виходив ніхто з істориків”⁷. В епоху Відродження було започатковано збирання, колекціонування і систематизацію пам’яток духовної культури предків. Проте, як зазначав М. Кордуба, історичні джерела в основному залишались недоступними для вивчення, оскільки були розкидані по численних приватних бібліотеках та архівах.

Важливим нововведенням гуманістів стало запровадження історичної критики. Вона була породжена потребою відновлення спотворених текстів античних авторів, а також недовірою до літератури всієї попередньої епохи, яку вони називали часом “готичного варварства”⁸. Гуманісти змінили ставлення до джерела-документа, висунувши гасло *ad fontes* (до джерел). Вони вимагали ознайомлення з оригіналом, не довіряли усним переказам, концентрували увагу на писаних джерелах⁹. М. Кордуба зауважував, що пристрасть до збирання документів мали не лише вчені, духовні особи, а й приватні колекціонери. Вдаючись до різних методів (навіть крадіжок), вони створювали так звані “наукові кабінети”¹⁰. Позитивним фактом історик уважав підтримку і продовження “антикварного напрямку” монархічними династіями. Перевагу цих колекцій М. Кордуба вбачав у тому, що їх не продавали і не ліквідували по смерті власника, а, навпаки, постійно розширювали.

Учений, зокрема, наголошував на тому, що ренесансна наука збагатилася зовнішньою критикою історичного джерела, що, у свою чергу, дало змогу зробити значний крок на шляху до вивчення минулого.

По-іншому склалася ситуація в епоху раціоналізму: підставою для знань про історію було вже не джерело, а саме раціональне мислення як сукупність логічних мислительських операцій, спрямованих на моделювання історії¹¹. Джерело повністю підпорядковувалося завданням історіописання, і, лише будучи прив’язаним до історичних оповідей, воно з’являлося в культурологічному контексті епохи¹². На думку київської дослідниці О. Ковальчук, за доби Просвітництва історичне джерело постає як щось невпорядковане, хаотичне, таке, що містить багато несуттєвого. Щоб стати підставою для знання, цей матеріал мав бути “пропущений” через комплекс раціоналістичних методик¹³. Особливістю доби Просвітництва, вважав М. Кордуба, було віднесення до історичних джерел речових пам’яток, предметів мистецтва і культури, переказів очевидців. Історик писав: “Стали всесторонньо використовувати написи і грамоти, між істо-

ричні жерела попали монети, різні продукти мистецтва, рахункові записи, мова, звичаї, релігійні вірування”¹⁴. Учений відзначав, що в цю епоху як історичні джерела використовували карти, генеалогічні таблиці, що, безперечно, є результатом упорядкування та осмислення. Для цієї доби цікавий не стільки наратив, обтяжений подробицями і деталями, скільки наратив – результат абстрактного мислення, переосмислення¹⁵.

Розмірковуючи над питанням централізації архівів, М. Кордуба, не знайшовши відповіді, пише: “на се питання важко відповісти”¹⁶. Він стверджував, що централізація архівів, бібліотек, музеїв неабияк спростила б працю дослідника, зокрема завдяки існуванню загальних інвентарних описів. А, оскільки їх на той час практично ще не було, це спонукало історика до невтішного висновку: “до сього ще далеко”¹⁷.

Спостерігаючи за роботою істориків-початківців, учений констатував: “Початкуючі марнують енергію та час, забираються до цієї роботи повільно, з трудом, марнують час на пошукування там, де не можуть нічого потрібного найти для себе, а залишають на боці важливі для даної справи інвентарі”¹⁸. Така ситуація спонукала історика до роздумів, як допомогти молодим дослідникам та як зробити евристику простішою загалом. Проблема пошуку джерел стояла гостро не лише для молодих adeptів історичної науки. Опіраючись на власну практику, М. Кордуба наголошував: “Повсякчасний досвід показує, що першєнство тих безмежно утяжливих пошукувань... часто відлякує навіть фахівців від історичних дослідів”¹⁹. На його думку, вчений постає перед альтернативою: писати працю правдоподібно, але на підставі неповної джерельної бази, або займатися пошуками, часто безрезультатно, та гаяти час. Тому М. Кордуба рекомендував, особливо дослідникам-початківцям, користуватися бібліографічними виданнями, при цьому оптимістично наголошував, що “недостача теперішніх засобів гевристики не є нічим кінечним, не є лихом, котрого не можна усунути”²⁰. Він вважав, що “евристична робота” розвивається у двох напрямках: 1) щорічне збільшення описових каталогів архівів та бібліотек; 2) пропаганда та проведення пошукової роботи історичних джерел працівниками наукових товариств, серед яких М. Кордуба виділив діяльність німецького товариства “Monumenta Germaniae historia”, що активно відшукувало писемні джерела з історії Німеччини. Він також залишався переконаним, що у випадку правильно методично організованої інвентаризаційної роботи архівів і бібліотек та залучення кваліфікованих спеціалістів можна швидко провести цю роботу.

Центральне місце серед теоретичних проблем джерелознавства посідає теорія самого історичного джерела. Вона охоплює визначення поняття джерела, з’ясування його природи та сутності. З приводу дефініції історичного джерела М. Кордуба підкреслював, що єдиної думки щодо цього не існує²¹. На це вказували також російські історики М. Карєєв та О. Лаппо-Данилевський. Так, М. Карєєв зазначав, що “навіть у джерелознавчій термінології як історики, так й історицисти суттєво розходяться у поглядах”²², а Лаппо-Данилевський, аналізуючи існуючі визначення історичного джерела, додавав, що всі вони не зовсім правильні²³. М. Кордуба навів визначення відомих науковців. Зокрема, він цитував Ш. Ланглуа та

Ш. Сеньобоса, які вважали, що історичні джерела – це “сліди людської думки і діл, оставлені давніми поколіннями”²⁴. На думку М. Кордуби, таке трактування є недосконалим і неповним, оскільки думку й діло не варто ставити на один щабель²⁵. Також незрозумілим для вченого залишалося поняття “сліду” в даному контексті. Він зауважував: “Відтак і питання про “слід” не ясне, думки і діла, котрі оставляють “слід” в думаючій і ділаючій суб’єктивні, можуть бути недоступні для сприйняття історика”²⁶. Продовжуючи міркування, вчений додавав, що “не кожний “слід” думки або ділання людини можна назвати історичним джерелом, а лишень такий, котрий потрібний для відтворення факту, історичне значіння якого або припускається, або вже основане”²⁷. Отже, історик був переконаним, що думки і дії, що залишають після себе “сліди” у діючому чи мислячому суб’єкті, можуть бути недоступними для сприйняття історика.

Не зовсім задовольняла М. Кордубу й дефініція історичного джерела, запропонована Е. Бернгеймом, в якій джерела розглядалися як “висліди людської діяльності, котрі або вже з гори призначені до пізнання і доказу історичних фактів, або особливо до цього надаються, завдяки свому існуванню, повстанню та іншим обставинам”²⁸. Вказуючи на недоліки такого підходу, вчений стверджував, що результати суспільної діяльності, якщо їх тлумачити як психічні прояви людини, можуть залишатися недоступними для дослідника, бо, щоб стати джерелами, вони повинні бути реалізовані. Загалом, підсумовував М. Кордуба, “ся дефініція переладована додатковими поняттями, значіння котрих доволі темні”²⁹.

Учений проаналізував також визначення історичного джерела, запропоноване М. Гандельсманом, і дійшов висновку, що він “переповідує лишень дефініцію Лянглуа і Сеньобоса”³⁰.

Вдалішою М. Кордуба визнав дефініцію О. Лаппо-Данилевського, згідно з якою історичне джерело – це “кожний реальний предмет (об’єкт), котрий ми розуміємо не із-за нього самого, а для того, щоби здобути знання про другий предмет (об’єкт)”³¹. Російський історик трактував джерело як реалізований продукт людської психіки. Що суттєво – на той час це був якісно новий підхід до оцінки джерел.

Помітно, що М. Кордуба звернув увагу на два основні напрямки у трактуванні поняття історичного джерела. Перший – позитивістський, “що розглядає джерела як “речі”, що містять готові або напівготові факти, котрі необхідно збирати та вивчати”. Другий напрямок – неокантіанський, він “розглядає джерело, як продукт індивідуальної людської психіки. Його прихильники на перше місце висувають інтуїцію історика у тлумаченні фактів, зафіксованих у джерелі”³². Зрештою, М. Кордуба дав власне тлумачення історичного джерела, яке, на його думку, становить “реалізований продукт людської психіки, пригожий для розсліду фактів з історичним значінням”³³. Утім, видається, що таке трактування історичного джерела є дещо звуженим, оскільки відображає, радше, внутрішній, душевний стан людини, тоді як історичні джерела є продуктом її практичної діяльності. Сучасне джерелознавство розглядає історичне джерело як носія історичної інформації, що виник у процесі розвитку природи і людини й відбиває той чи інший бік людської діяльності³⁴.

Однією з основних проблем теоретичного джерелознавства є **класифікація джерел**. М. Кордуба у праці “Методологія історії” під заголовком “Систематика” зробив спробу розглянути питання диференціації історичних джерел і поділу їх на класи, а також різноманітні підходи, які при цьому застосовувались. Історик констатував, що існує кілька варіантів класифікації джерел, але при цьому наголошував, що “за найбільше загальну підставу до поділу джерел можна пізнати їхню вартість для історичного пізнання”³⁵, оскільки, на думку вченого, основне завдання джерелознавства полягає у перевірці існування факту, почерпнутого з досліджуваного джерела.

Із систематизації джерел, запропонованої М. Кордубою, помітно, що неабиякий вплив на нього мала класифікація, якої дотримувалися Е. Бернгейм і О. Лаппо-Данилевський. Немає сумнівів, що праці німецького і російського істориків були в основному сприйняті М. Кордубою. Про це свідчить запис у його, на жаль, неопублікованому щоденнику: “попри Бернгейма, прорубувався крізь незвичайно несправно написаний підручник Лаппо-Данилевського і децю читав”³⁶. Варто додати, що сучасні історики також скаржаться на складність написання, а інколи – й нерозуміння тексту підручника О. Лаппо-Данилевського. Зокрема, А. Малінов зауважує, що “Методологія історії” О. Лаппо-Данилевського залишає після себе подвійне враження. Деколи вона видається стомлюючою компіляцією через величезну кількість посилань, що заглушують авторський голос, а разом з тим, – і його думки, а інколи сприймається як езотеричний текст, що вводить у довгі методологічні медитації³⁷.

Концепція Е. Бернгейма була позитивно сприйнята не лише М. Кордубою, а й багатьма іншими істориками. Так, вона була покладена в основу класифікації історичних джерел В. Іконниковим, В. Ключевським, а найбільш повне її застосування, але з певними змінами, спостерігаємо в працях М. Карєєва та О. Лаппо-Данилевського³⁸. Щодо емпіричного поділу історичних джерел Е. Бернгейма на *залишки* (*überreste*) та *перекази* (*tradition*) доцільно зауважити, що цей поділ був особливо характерним для світової історіографії на зламі ХІХ–ХХ ст., хоча з’явився раніше. Ця класифікація джерел впливає з особливостей самого історичного пізнання, його методу, об’єкта і предмета. Так, джерело, назване переказом, становить “перероблення” спостережень і спогадів у розповідь або переказ, передавання якого може бути усним чи писемним, у живопису чи скульптурі. На думку М. Кордуби, *історичний переказ* – це джерело, створене з метою передавання майбутнім поколінням знання про минулі події. При цьому вчений висловив своє ставлення до класифікації історичних переказів, застосованої Е. Бернгеймом, зазначивши, що він поділяв їх на *усні*, *писемні* та *образотворчі*. Оскільки М. Кордуба цю схему запозичив у Бернгейма, стисло зупинимось на його класифікації історичних переказів.

Перший вид джерел – це перекази, які, у свою чергу, поділяються на усні, писемні, традиції у зображеннях. До *усних* він відносив пісні, оповіді, саги, легенди, анекдоти, приказки, крилаті вислови, до *писемних* – історичні написи, генеалогічні таблиці, біографії, мемуари. *Традиція у зображеннях* – це портрети, плани, герби, географічні карти.

Другий вид джерел – *залишки старовини*, які часто є безпосередніми результатами самих подій. На думку М. Кордуби, залишки – це матеріали, що дійшли до нас безпосередньо із минулих часів, тобто виникли без будь-якого наміру зберегти пам'ять про давні події (наприклад, фізичні рештки людей і тварин, предмети виробництва, звичаї, ділова документація, листування). Інакше кажучи, залишки є німими, і відомості ми з них одержуємо лише на підставі висновків про ті події, які їх спричинили та створили. Е. Бернгейм пропонував розрізнити два види цих джерел: 1) залишки, які є мимовільними пережитками людської діяльності, створені без будь-яких намірів залишити спомин і без всякої гадки про майбутній світ; 2) залишки, створені з розрахунком зберегти спомини про факти.

У своїх міркуваннях про залишки старовини М. Кордуба опирався на висновки О. Лаппо-Данилевського. Зокрема, він зауважував, що залишок можна трактувати як безпосередній результат тієї діяльності людини, яку історик повинен брати до уваги при відтворенні історичної дійсності. З цього приводу М. Кордуба розмірковував так: “Чим більше останок може дати історикові безпосереднє знання про факт, тим більше значення воно має для нього”³⁹. Він поділяв думку Лаппо-Данилевського про те, що *залишки культури* розподіляються на три групи, а саме: *репродукції, пережитки, твори культури*. Зупинимось на їх розгляді детальніше.

М. Кордуба вважав, що *репродукції* – це ті залишки культури, які за допомогою людей можуть відтворюватися, повторюватися, які до цього часу не втратили свого значення. До репродукцій культури вчений відносив мову, звичаї та обряди, яких ще дотримуються. На думку М. Кордуби, цілком очевидно, що саме репродукції культури можуть дати історикові найбезпосередніші знання про обставини, які спричинили факт. Мова як репродукція культури є одним із безпосередніх результатів психофізичної діяльності людини, оскільки вона може відтворюватися цілими поколіннями⁴⁰. Як стверджував М. Кордуба, мова цілої групи споріднених народів або мова кожного народу визначається великою стійкістю, у мові будь-якого народу можна відшукати багато застарілих слів та висловів, які все ж таки можна відтворити. Тому вони також є репродукціями культури, і на їх основі можна, як стверджував учений, “судити про культуру давніх поколінь”⁴¹. Проблеми “психології мови” також цікавили історика. Він констатував, що “вона [мова] намагається з'ясувати особливості психологічного складу, а се може мати дуже важливе значення для в'яснення її історії”⁴². З огляду на те, що велика кількість слів протягом тривалого часу залишалася незмінною як щодо звукової форми, так і щодо значення, то в такий спосіб “кожен може легко давнішу форму відрізнити від теперішньої”⁴³. Принагідно вчений наводить як приклад українців, які здебільшого розуміють староукраїнську і навіть церковнослов'янську мови.

Окрім мови, репродукціями культури можуть бути традиції, повір'я, звичаї, які ще існують на час дослідження. М. Кордуба закликав до їх вивчення, щоб з'ясувати значення в минулому. При цьому є очевидним, що в багатьох випадках історик, по суті, не має репродукцій культури для дослідження, оскільки з плином часу вони перетворюються на пережитки або й зовсім зникають.

За визначенням ученого, *пережиток* – це залишки культури, які “заховують ще деякі сліди давнього життя також ще і в тій добі культурного розвою, з котрого вони вже давно не знаходяться в повній гармонії”⁴⁴. Як пережитки культури він розглядав різні обряди, норми, звичаї, яких уже не дотримуються, але які збереглися у пам’яті. Учений навів як приклад явище існування літолярії в Західній Європі у період раннього середньовіччя. М. Кордуба зауважував, що, незважаючи на запровадження християнства, поклоніння кам’яним ідолам не зникло. Безперечно, це непокоїло духовенство, оскільки суперечило християнському світогляду, тому воно активно виступало проти літолярії. Отже, явище “почитання каміння” М. Кордуба розглядав як пережиток, оскільки на його підставі історик може зробити висновки про язичницькі вірування попередніх поколінь. До пережитків учений відносив також різні ігри, звичаї, обряди (наприклад, весільний звичай викрадення нареченої). На думку історика, у деяких випадках поняття пережитку наближується до поняття символу (звичай приносити в жертву звірят, зроблених із тіста, замість самих звірят).

Твори культури – це третя група, яку М. Кордуба виділив із залишків. Відтак, під ними він розумів здобутки культури минулого, які “не мають здатності відтворюватися чи повторюватися, хоча очевидно, що з них можна фабрикувати копії, твори культури збереглися, але як такі продукти культури, котрі самі по собі не живуть, не розвиваються, але можуть мати вплив на наступні покоління”⁴⁵. До цієї групи джерел М. Кордуба відносив предмети старовини, літературні твори. Учений зазначав: “історик, властиво беручи річ, не знає, безпосередньо, яку мету мав її творець, як він її робив, але лише здогадується про її призначення”⁴⁶. Повісті, романи, поезію, драматичні твори – все це історик відносив до залишків з характерними ознаками творів культури. На його думку, кожен літературний твір – це залишки, на підставі яких можна судити про ідеї, смаки, настрої автора, його наміри та ідеали. Разом з тим, М. Кордуба застерігав, що літературний твір може мати велике значення для дослідження історії людської психіки, настроїв у певний період, але при цьому не мати цінності як історичний переказ, для реконструкції того факту, про який іде мова в даному випадку. Окрім того, історик вважав творами культури ділові листи, канцелярські акти, нотаріальні книги.

Поділ джерел на залишки та перекази має умовний характер, оскільки обидві ці групи є носіями первинної інформації про події та їх відображення у свідомості й пам’яті людей. М. Кордуба наголошував, що “цей поділ, переведений з теоретично пізнавчої точки погляду і що він допускає спромогу досліджувати дане джерело або як останок, або як переказ”⁴⁷. У кожному випадку історик повинен з’ясувати, стосовно яких конкретних явищ, подій джерело виступає як залишок, а до яких – як переказ⁴⁸. На думку Г. Швецової-Водки, не можна повністю відхиляти поділу історичних джерел на залишки і перекази через відносність приналежності джерела до залишків або переказів. Цей поділ має значення для кожного конкретного історичного дослідження, а отже, – зберігає своє методологічне значення⁴⁹.

Учений вирізняв і охарактеризував також інші напрямки систематизації історичних джерел. Зокрема, він детально зупинився на класифікації

О. Лаппо-Данилевського, який поділяв джерела на такі, що “зображають факти”, і такі, що “позначають факти”. Спробуємо з’ясувати, як до цього ставився М. Кордуба.

Український учений вважав, що при сприйнятті джерела, матеріальна форма якого відображає факт у його залишках (наприклад, у кольорах чи звуках), історик зазнає вражень, однорідних з тими, якщо б він сприймав сам факт, а не лише джерело. Отже, у тлумаченні вченого, це – “джерела, що зображують факт”. “Джерела, що позначають факт”, у його розумінні, – це джерела, при дослідженні яких історик не має можливості сприйняти збережений образ даного факту. Лише за допомогою будь-яких знаків (здебільшого писемних), що символізують минулий факт у матеріальній формі, історик змушений конструювати образ того факту для подальшого його вивчення⁵⁰.

Пропоноване М. Кордубою групування джерел, де за основу взято критерій їх наближеності до подій та фактів, змушує зупинитися на проблемі історичного факту загалом. Серед теоретичних проблем історичної науки визначення “історичного факту” посідає одне із центральних місць, оскільки безпосередньо пов’язане з проблемою достовірності історичних знань у цілому⁵¹. По-перше, факт – це реальне явище, подія, це те, що відбувалося в житті. Як зазначає А. Санцевич, фактом ще прийнято називати відбиток якихось елементів дійсності у людській свідомості⁵². Наведені твердження свідчать, що у першому випадку факт – це подія, а в другому – форма наукового пізнання. На недостатність диференціації терміна “історичний факт” вказував М. Барг, який пропонував розрізняти поняття “історичний факт” як факт історії та “науково-історичний факт” як повідомлення з джерела, що пройшло науковий аналіз істориком і тому стало фактом⁵³.

У зв’язку із зазначеним варто знову звернутися до теоретичної спадщини О. Лаппо-Данилевського, зокрема до його інтерпретації факту, оскільки вона була одним із чинників, під впливом якого формувалося розуміння суті історичного факту М. Кордубою. Згідно з російським ученим, під терміном “історичний факт” переважно розуміється вплив свідомості даної індивідуальності на середовище, передовсім – на суспільне середовище. У його системі основою історичної побудови постають причинно-наслідкові елементи факту. Комбінуючи елементи і групуючи факти, історик здійснює історичну побудову⁵⁴. Зрозумілий пізнанню фрагмент історичної реальності – історичний факт, як правило, не виступає предметом безпосереднього спостереження і подається лише через джерело, яке, у свою чергу, потребує перевірки на істинність⁵⁵. М. Кордуба усвідомлював усю складність історичного факту, який можна розглядати з різних боків. Факт повертається до дослідника різними своїми гранями, залежно від підходу до нього, від цілей історика та його поглядів. Жоден історичний факт не існує сам по собі, а є частиною ширшої системи. Іншими словами, поза межами цієї системи факти не існують, а розпорошуються⁵⁶. Вилучення окремих фактів з контексту об’єктивної дійсності – складна справа. Нерідко це може призвести до неправильного розуміння події, факт може втратити свій сенс. М. Кордуба не акцентував увагу на питанні “історичного факту”, а торкався його принагідно у контексті класифікації джерел.

Український історик, як і його російський попередник О. Лаппо-Данилевський, уважав, що джерела, – і ті, що “зображують факт”, і ті, що “позначають факт” – можуть перехрещуватися з поділом джерел на залишки та перекази.

Виходячи із цих загальних спостережень щодо поділу джерел, запропонованого М. Кордубою, варто додати, що сучасні джерелознавці стверджують: “як критерій типологічної класифікації джерел історичного походження береться “явище”, тобто їх форма, зовнішні властивості й ознаки джерела, доступні для первинного сприйняття”. Для цієї класифікаційної схеми важливу роль відіграють знакові системи, зокрема такі її елементи, як предмет, зображення, слово, звук. За цією схемою вирізняють шість типів: речові, словесні (вербальні), зображувальні, звукові, поведінкові, конвенціональні джерела⁵⁷.

Багато уваги у своїх працях М. Кордуба приділяв питанням **критики та аналізу історичних джерел**. Безперечно, позитивісти зуміли довести техніку критики та методіку виявлення фальсифікатів і недостовірних свідчень до досконалості⁵⁸. Ш. В. Ланглуа та Ш. Сеньобос писали про істориків, які нехтують аналізом джерел, що “основною причиною природної легковажності слугує лень. Значно зручніше повірити, аніж розбиратися, визнати, ніж критикувати, накопичувати документи, ніж досліджувати. Не критикувати джерела, на їх думку, приємніше, ніж критикувати, тому що, критикуючи, історик жертвує ними, а приносити в жертву документ, тому, хто його виявив, дуже складно”⁵⁹. Подібно до французьких учених, М. Кордуба також обурювався істориками, які, за його словами, ігнорують критику джерел. У листі до свого вчителя М. Грушевського він називав М. Костомарова та Л. Кубальо “безкритичними істориками”, для яких критики джерел не існувало (лист від 30.08.1927 р.)⁶⁰.

У будь-якому випадку історик мусить бути послідовним у критичному підході до джерел. Ділячись досвідом, М. Кордуба зауважував, що джерело не можна досліджувати відокремлено від тієї історичної реальності, в якій воно виникло. На кожному джерелі лежить відбиток того часу, тієї епохи, коли його створено. Історик мусить володіти певною здатністю переноситись уявою в інші місця й країни, гіпотетично зміщуватися в інший час. Епоха, яку він вивчає, стає його сьогоденням, центром його часової перспективи. Одна й та ж людина, за різних обставин, може створити документи чи твори, які відрізняються один від одного не тільки формою, а й оцінками. М. Кордуба звернув увагу на те, що будь-яке писемне джерело на момент створення мало свого автора, який, поза сумнівом, мав власний погляд на події, про які писав.

Як і інші історики, М. Кордуба вважав, що праця з джерелами починається із зовнішньої критики. Дослідник зобов’язаний з’ясувати, що перед ним – оригінал чи копія, вивчити їх зовнішні особливості (водяні знаки, печатки, позначки, наявність інтерполяцій). Учений стверджував, що інтерполяції – це “часткові фальсифікати”, котрі треба відділяти від антен[тичного] тексту”⁶¹. М. Кордуба застерігав від хибних висновків, оскільки в документах часто містяться автентичні додатки і дописки, які можна сприйняти за інтерполяції. Учений констатував, що іноді на підста-

ві виявлення зовнішніх особливостей документа можна зробити попередні висновки про фальсифікат.

Наступним важливим етапом критики джерел є прочитання тексту. Складність цього завдання залежить від багатьох чинників: часу створення документа, його фізичного стану, особливостей письма. Вивчення та дослідження писемних джерел вимагає спеціальної палеографічної підготовки. Як зазначив учений, “для різних завдань критики, при дослідіах автентичності служать: палеографія, дипломатика, сфрагістика, філологія”⁶². На думку М. Кордуби, палеографія “дає нам не лише спромогу відчитати давні рукописи, писані часто зовсім відмінним від теперішнього почерком з різними знаками і скороченнями, але й помагає на підставі роду і характеру письма бодай приблизно означити час написання тих рукописів, в яких бракує всіх інших підстав для хронології”⁶³.

Оскільки найбільшу цінність для історика становлять першоджерела, в яких відображена первісна інформація, М. Кордуба поділяв джерела на первісні та похідні, залежно від того, яку інформацію несе в собі кожне конкретне джерело. Вчений звертав увагу на те, що первісне джерело “стоїть ближче до даного факту, дає безпосереднє свідчення про факти”⁶⁴. Задля пояснення він навів приклад щодо можливого опису пожежі. Первісним джерелом можна вважати враження очевидця відразу після пожежі. А похідне джерело “стоїть далі факту і переказує нам відомості, котрі йому були переказані кимсь іншим”⁶⁵. Ось чому первісні джерела за своєю суттю є незалежними, а похідні – залежними, і у випадку втрати первісного джерела похідне може частково виконувати його функцію. М. Кордуба наголошував, що слід обов’язково розрізняти похідне і первісне джерело під час критики писемних традицій. Для цього він рекомендував з’ясувати час і місце виникнення, автора, відтак, уважно читаючи, уточнити, чи був він наочним свідком, чи опирається на інші джерела. Можливий варіант, коли перед істориком – одночасно два джерела, одне з яких – первісне, інше – похідне. У такому випадку необхідно докладно проаналізувати текст джерела, зіставляючи свідчення авторів. Цілком очевидно, що “кілька людей, що переживають подію, ніколи не схоплюють всіх її моментів в той саме спосіб, отже, і не переповідають всіх моментів так само, коли кілька людей не зависимо від себе про те саме розказують, вони ніколи не роблять сього в тій самій формі”⁶⁶. Очевидно, що ці тези не є аксіомами, але містять логічні аргументи.

Зрозуміло, що універсальних прийомів встановлення первісного джерела не існує. М. Кордуба вважав, що аналіз змісту джерела є одним із пріоритетних, тому обґрунтовував необхідність його проведення, зокрема наполягав при відсутності подібності форми дивитись, чи є подібність змісту: “Коли кілька джерел, з великого комплексу подій, вибирають ті самі моменти з більшого простору часу і ті самі події – то [джерела] зависимо, бо годі припустити... що ті самі події не лише намічувалися, але й вважали варті згадки”⁶⁷.

Після прочитання тексту можна переходити до встановлення часу і місця його створення, а також автора. Як стверджував М. Кордуба, “коли нема сумнівів про автентичність, приступаємо до означення (походження)

джерела”. На його думку, історик має ставити перед собою чотири запитання: 1) де виникло, 2) коли виникло, 3) від кого походить, 4) чи текст (оригінал) чи ні⁶⁸.

Надзвичайно важливо уточнити або з’ясувати час і місце появи джерела. Це особливо складно щодо тих залишків культури, які належать історії мистецтва чи археології. М. Кордуба зазначав, що “се [необхідно] не тільки в археол[огії] чи істор[ії] мистецтва, але й в письмен[ній] традиції”⁶⁹. Очевидно, трапляються недатовані писемні джерела. Учений констатував: “довгі століття не було в звичаю датувати літературні продукти, навіть акти, грамоти, закони, протоколи сеймів часто без дат”⁷⁰. Відтак, історикові доводиться особисто встановлювати чи уточнювати дату появи джерела. Для цього М. Кордуба пропонував порівняти його з документами, які мають точну дату, вивчити події та осіб, які згадуються в документі. Розшукати згадку про час і місце створення джерела можна в інших джерелах. Прикладом може слугувати лист, який, явно, є відповіддю на інший датований лист. На думку М. Кордуби, час і місце походження джерела також можна з’ясувати за наявністю в досліджуваному документі посилань на відомі історичні події – як за місцем, так і за часом.

Кожна епоха й місцевість містять у своїх проявах відмінні риси, які можна розпізнати, тому вчений стверджував: “кожда доба має свій питомий характер... деякі прояви виступають так виразно, що по них можна й рік означити (по їх присутності чи браку)”⁷¹. Запропонованим шляхом можна отримати лише умовні дослідження і визначити, не раніше (*terminus post quem*) і не пізніше якого (*terminus ante quem*) часу воно могло виникнути, встановивши у такий спосіб верхню та нижню хронологічні межі створення джерела.

За словами вченого, місце створення джерела “також важне, але часто не подане”⁷². З огляду на це він підкреслював важливість знання мов, різних засобів письма та специфіки застосування діалектів. У ході критичного аналізу М. Кордуба наголошував на важливості встановлення авторства, зазначаючи, що “пізнати та зрозуміти автора джерела означає зрозуміти чужу свідомість і його внутрішній світ”⁷³. Цілком очевидно, що джерела містять інформацію не лише про певний історичний об’єкт, а й про суб’єкт, тобто його автора. Історик зауважував: “коли знаний [автор], треба зібрати всі відомості про його особу”⁷⁴. Таким чином, учений вважав, що уточнення біографічних даних, встановлення кола інтересів має принципове значення для аналізу джерела. У період середньовіччя, за словами М. Кордуби, автори рідко підписували свої твори. Велика кількість документів пізнішого часу також не персоніфікована, що, безперечно, ускладнює роботу з ними. Він додавав, що тогочасні автори нерідко використовували псевдоніми, криптоніми або взагалі видавались анонімно.

Для встановлення авторства дослідники використовують різні методичні прийоми. Як наголошував учений, “при письмових джерелах в гру входить письмо, мова, стиль, уклад, погляди, зміст”⁷⁵. Це пояснюється тим, що кожен автор має свій почерк, індивідуальний стиль викладу думок, особливості мови. Порівняння різних варіантів рукописів, з точки зору дослідника, можливе лише за наявності оригіналу. Зазвичай, вста-

новлення авторства – складна справа, тому дуже важливим є виявлення елементів стилістичної своєрідності, зокрема застосування певних граматичних форм. “Шукаючи за автором анон[імного] твору, порівнюють його з творами якогось сучасника, знаходять чимало схожостей у висловах і стилі – заключають на спільність авторства, не розрізняючи між особистими прикметами і прикметами загальними (галузь літератури, час)”. Тому М. Кордуба рекомендував перед тим, як досліджувати джерело, “пізнати стиль і мову доби”⁷⁶, зокрема брати до уваги ту обставину, що в період середньовіччя автор писав про себе в третій особі.

М. Кордуба вважав, що іноді вивчення змісту джерела допомагає встановити його автора, оскільки у процесі аналізу можна віднайти сюжети і теми, з якими могли бути ознайомлені лише певна особа або певне літературне середовище. Пояснюючи це, вчений слушно зазначав, що “напряму смаку, погляди, сфера інтересів того самого кружка [середовища] змінюються, що та сама особа з часом змінює свої погляди, стиль, а навіть характер письма, що той сам автор, в той сам час змінює свій стиль і спосіб укладу відповідно до предмета, про котрий пише, і публіки, до котрої звертається”. Якщо немає можливості порівняти з іншими джерелами, то, за словами автора, потрібно шукати відповідь у самому тексті, адже “ніхто не зможе замаскувати своїх життєвих поглядів, відносин часу”⁷⁷. Якщо встановити авторство на підставі наведених вище ознак не вдається, М. Кордуба пропонував обмежитися загальним означенням особи, “бо це важливе для внутрішньої критики, автор світський, чи духовний, єпископ чи полководець, високий достойник, чи простий”⁷⁸. Так чи інакше, авторство повинно бути обґрунтованим, якщо ж не можна впевнено стверджувати його, то краще “залишити відкритим питання, а не самовільно вирішувати це”⁷⁹.

Певною мірою М. Кордуба порушував і проблему інтерпретації тексту джерела. Мовне тлумачення охоплює його граматичне і термінологічне вивчення. Цьому етапу критики надавали важливого значення, навіть пропонувалося вважати його окремою, особливою галуззю наукових знань – герменевтикою. Істориком важливо знати мовну систему та лексику того часу, який він вивчає. Відтак, неправильне тлумачення кількох слів може призвести до хибних висновків. По суті, одні й ті ж терміни в різні епохи, а іноді – в один і той же період можуть мати різний зміст. Цими міркуваннями М. Кордуба обґрунтував необхідність філологічної підготовки для історика.

У полі зору вченого була також проблема фальсифікації писемних традицій. Зокрема, він звертав увагу на те, що, на його думку, аннали, хроніки, мемуари, життя святих, біографії періоду середньовіччя піддавалися значній фальсифікації через користоловство їхніх авторів. Не вдаючись у деталі, обмежимося твердженням М. Блока, котрий писав: “від простого і чистого вимислу до мимовільної помилки немало сходин. Хоча б через те, що можна помітити, як легко нісенітниця, яка щиро повторюється, стає брехнею, якщо цьому сприяє випадок. Вимисел потребує розумових зусиль, яким чинить опір розумова лін”⁸⁰. Очевидно, наскільки зручніше просто повірити вигадці, аніж проаналізувати. Тому перевірка вірогідності

наведених у джерелі свідчень вимагає ретельної роботи. При встановленні справжності джерела М. Кордуба пропонував порівнювати наведені в документі дані з уже відомими науці, проводити аналіз узгодженості.

Спираючись на власні знання та досягнення своїх сучасників і попередників, М. Кордуба виділив основні способи виявлення фальсифікатів. Він вважав, що, по-перше, потрібно з'ясувати, чи збігаються зовнішні ознаки джерела (щодо мови, стилю викладу, літературної форми) з істинними (оригінальними) документами того часу. По-друге, необхідно з'ясувати відповідність змісту і форми джерела характеру розвою даної доби. Історик зауважував, що потрібно проаналізувати, “чи не замовчано подій, які сучасник мусів би згадати, чи немає слідів знання пізніших подій”⁸¹.

Викладений матеріал дає підставу зробити висновок, що М. Кордуба одним із перших в українській історіографії початку ХХ ст. зацікавився джерелознавством і зробив вагомий внесок у розроблення його теоретичних засад. Основа методологічної системи, прихильником якої був М. Кордуба, – це принцип критично-аналітичного документалізму. Особливу увагу історик звертав на аналіз та критику джерел. Враховуючи потреби і вимоги тодішньої історичної науки, М. Кордуба наголошував на необхідності опанування архівної евристики, оволодіння основами критичного аналізу. Його праці з даної проблематики значною мірою мали інформативний характер. Їх значення полягало в тому, щоб пробуджувати зацікавлення теоретичним джерелознавством у науковому середовищі.

¹ Педич В. Основні напрямки наукової діяльності історичної школи Михайла Грушевського у Львові (1894–1914) // Багатокультурне історичне середовище Львова в ХІХ і ХХ століттях / за ред. Л. Зашкільняка і Є. Матерніцького. – Львів, Жешув. – 2006. – Т. 4. – С. 244.

² Детальніше див.: У. Великопольська. Малознана праця Мирона Кордуби “Методологія історії”: спроба аналізу” // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2005. – Випуск 39–40. – С. 628–640; Її жс. Теоретико-методологічні праці Мирона Кордуби // Історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 70–80.

³ Держархів Львівської області, ф. Р–2923, оп. 1, спр. 41.

⁴ Там само, арк. 3.

⁵ Кордуба М. Методологія історії. Виклади. – Львів. – 1922. – С. 4.

⁶ Ковальчук О. Джерелознавство в парадигмі епістем (від міфологічного до постмодерного) // Історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 64.

⁷ Кордуба М. Методологія історії... – С. 4.

⁸ Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1999. – С. 69.

⁹ Там само. – С. 70.

¹⁰ Кордуба М. Методологія історії... – С. 13.

¹¹ Ковальчук О. Джерелознавство в парадигмі епістем... – С. 66.

¹² Там само. – С. 65.

¹³ Там само.

¹⁴ Кордуба М. Методологія історії... – С. 4.

¹⁵ Ковальчук О. Джерелознавство в парадигмі епістем... – С. 65.

¹⁶ Кордуба М. Методологія історії... – С. 14.

- ¹⁷ Там само. – С. 15.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Там само. – С. 17.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само. – С. 1.
- ²² *Кареев Н.* Теория исторического знания. – СПб., 1913. – С. 91.
- ²³ *Лаппо-Данилевский А. С.* Методология истории. – Вып. 11. – СПб., 1913. – С. 371.
- ²⁴ *Кордуба М.* Методология історії... – С. 1.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само. – С. 2.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само.
- ³² Историчне джерелознавство. – Київ, 2002. – С. 67.
- ³³ *Кордуба М.* Методология історії... – С. 3.
- ³⁴ Историчне джерелознавство. – С. 68.
- ³⁵ *Кордуба М.* Методология історії... – С. 20.
- ³⁶ Держархів Львівської області, ф. Р-2923, оп. 1, спр. 2, арк. 56.
- ³⁷ *Малинов А. В.* “Методология истории” А. С. Лаппо-Данилевского в контексте развития русской философии истории / Историческая наука и методология истории в России XX века. К 140-летию со дня рождения академика А. С. Лаппо-Данилевского. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 232.
- ³⁸ *Швецова-Водка Г. М.* Співвідношення понять “документ” та “історичне джерело” / Архіви України. – 2001. – № 4–5. – С. 44.
- ³⁹ *Кордуба М.* Методология історії... – С. 21.
- ⁴⁰ Там само. – С. 23.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Там само. – С. 24.
- ⁴³ Там само. – С. 25.
- ⁴⁴ Там само. – С. 24.
- ⁴⁵ Там само. – С. 23.
- ⁴⁶ Там само. – С. 27.
- ⁴⁷ Там само. – С. 20.
- ⁴⁸ Историчне джерелознавство. – С. 99.
- ⁴⁹ *Швецова-Водка Г. М.* Співвідношення понять “документ” та історичне джерело”... – С. 47.
- ⁵⁰ *Кордуба М.* Методология історії... – С. 20.
- ⁵¹ *Коломийцев В. Ф.* Методология истории. (От источника к исследованию). – Москва. – 2001. – С. 38.
- ⁵² *Санцевич А. В.* Методика исторического исследования. – К., 1984. – С. 35.
- ⁵³ *Барг М. А.* Категории и методы исторической науки. – Москва, 1984. – С. 152.
- ⁵⁴ *Ростовцев Е. А.* Наследие А. С. Лаппо-Данилевского в отечественной науке / Историческая наука и методология истории в России XX века. К 140-летию со дня рождения академика А. С. Лаппо-Данилевского. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 101–102.

⁵⁵ *Малинов А. В.* “Методология истории” А. С. Лаппо-Данилевского в контексте развития русской философии истории / Историческая наука и методология истории в России XX века. К 140-летию со дня рождения академика А. С. Лаппо-Данилевского. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 227.

⁵⁶ *Коломийцев В. Ф.* Методология истории. – С. 42.

⁵⁷ Историчне джерелознавство. – С. 100–102.

⁵⁸ *Филюшкин А. И.* Произошла ли методологическая революция в современной российской исторической науке? / Историческая наука и методология истории в России XX века. К 140-летию со дня рождения академика А. С. Лаппо-Данилевского. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 65.

⁵⁹ *Ланглуа Ш. В., Сеньобос Ш.* Введение в изучение истории. – СПб., 1899. – С. 54.

⁶⁰ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 552, арк. 3 зв.

⁶¹ Держархів Львівської області, ф. Р-2923, оп. 1, спр. 9, арк. 10.

⁶² *Кордуба М.* Методология истории... – С. 32.

⁶³ Там само. – С. 39.

⁶⁴ Там само. – С. 4.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Держархів Львівської області, ф. Р-2923, оп. 1, спр. 9, арк. 9 зв.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само, арк. 8.

⁶⁹ Там само, арк. 9.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само, арк. 12.

⁷² Там само, арк. 9.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само, арк. 11 зв.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ *Блок М.* Апология истории или ремесло историка. – Москва, 1973. – С. 56.

⁸¹ Держархів Львівської області, ф. Р-2923, оп. 1, спр. 9, арк. 10.

Velykopol's'ka U.

Theoretical Aspects of Source Studies in Scientific Heritage of Myron Korduba

The author examines the contribution of Myron Korduba, a Ukrainian scientist and historian (1876-1947), to the development of theoretical source studies. The publication includes analysis of his “Methodology of History” which deals with sources classification.